

С. Н. БРАТЧЕНКО

БАГАТОШАРОВЕ ПОСЕЛЕННЯ ЛІВЕНЦІВКА І НА ДОНУ

Довгий час відомості про енеолітичні пам'ятки на Нижньому Дону були майже відсутні, а культури бронзової доби репрезентовані тільки курганными похованнями. Виняток становили лише поселення кінця бронзового віку у пониззі Дону, що здобули широку відомість завдяки довгорічним дослідженням Коб'якова городища.

Внаслідок обмеженості даних, що дають поховальні пам'ятки, утворювався певний огріх у вивченні доби енеоліту — бронзи нижньої Донщини. Це тим більш прикро, бо географічне положення Донщини, що стоїть на прикордонні степових культур з кавказькими, надає їй неабиякого значення у питанні хронології, культурних зв'язків, в проблемі етногенезу культур.

За останні роки, завдяки роботам, проведеним Ростовським музеєм краєзнавства, становище істотно змінилось. На Нижньому Дону було відкрито цілий комплекс поселень, укріплень та пов'язаних з ними могильників. Особливо важливо те, що значна кількість поселень виявилась багатощаровими пам'ятками, на яких представлені майже всі відомі дотепер культури та їх періоди, починаючи з енеоліту і до пізньої бронзи включно.

Завдяки цим дослідженням для Донщини були одержані пам'ятки ряду невідомих тут раніше культурно-історичних ланок та їх місцевих проявів, що в сукупності з усіма відомими зараз матеріалами дозволяє скласти більш повну і ґрунтовну періодизацію цього району.

Ця стаття має характер попереднього повідомлення про дослідження експедиції, що її провадив Ростовський музей у 1962—1964 рр.¹

Експедицією був обстежений правий корінний берег Дону, вздовж його північної притоки — р. Мертвий Дінець, від м. Ростова-на-Дону до Таганрозької затоки. Корінний берег, що височить на 20—25 м над заплавою, складений з вапняку і пересічений балками та яругами. На всьому протязі він має більш-менш позначену вузьку надзаплавну терасу заввишки від 2 до 8 м, шириною 50—80 м. Вона була детально оглянута, бо саме високий берег неодноразово обстежувався — на ньому розміщені відомі пам'ятки античного часу та поселення пізньої бронзи (Коб'якове, Хапровське).

Під час роботи експедиції тут було відкрито 12 поселень — шість біля хут. Лівенцівка, по одному у ст. Гниловській, хут. Каратаєве, ст.

¹ У розкопках, крім автора, брали участь аспірант В. Бочкарьов, студенти-археологи М. Чередииченко, А. Демченко, В. Крюкова, В. Меншиков, Л. Груданова, Н. Чоботарьова та студенти-практиканти Ростовського університету і Шахтинського педінституту.

Хапри, три у ст. Мартинове. Крім того, на горбах біля поселення Лівенцівка I та Каратаєве виявлено пов'язані з ними могильники та укріплення-фортеці бронзової доби.

Розкопки провадились на поселенні Лівенцівка I та розміснених поруч могильниках і фортеці.

Поселення Лівенцівка I знаходиться на західній околиці хут. Лівенцівка (Сімерники) і займає ділянку першої тераси на протязі 300 м. З боків воно оточене ярами, за якими розміснені поселення Лівенцівка II та Каратаєве. На півдні поселення обмежується схилами першої тераси, на півночі — другої.

Тут було закладено два розкопи загальною площею близько 500 м², які на різних ділянках дали неоднакову стратиграфію². Повна стратиграфія пам'ятки одержана лише на центральній ділянці, де простежено п'ять культурних шарів загальною потужністю близько 3 м (рис. 1).

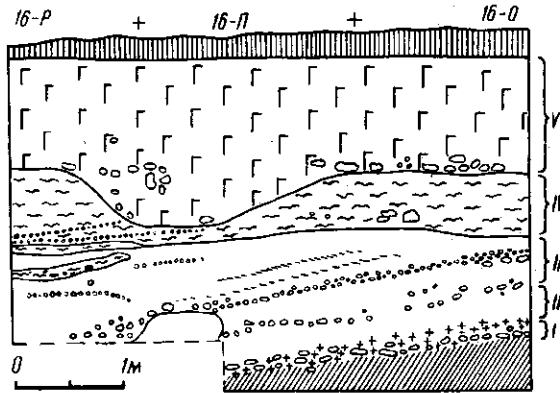

Рис. 1. Стратиграфія культурних шарів на розкопі II:
I — перший, нижній шар; II — другий шар; III — третій шар;
IV — четвертий шар; V — п'ятий шар.

Нижній культурний шар (енеолітичний) потужністю 0,20—0,30 м являє собою слабогумусований суглинок, що за кольором не відрізняється від материка і вищерозміщеного шару. Цей шар супроводить горизонт дрібного каміння, простежений також на ділянці II, де він частково зруйнований кам'яними житлами V шару. За характером матеріалу поселення перший шар належить до енеолітичної доби.

Другий шар (ямний) — суглинок завтовшки 0,20—0,30 м — залягає за стерильним прошарком, що відокремлює його від першого шару. Верхньою його межею є горизонт дрібного каміння, що лежить в основі третього шару.

Третій шар (катакомбовий) потужністю 0,50—0,60 м являє собою гумусований суглинок з прошарками дрібних камінців, золи, кісток риб та луски. В ньому досить часто зустрічаються також великі камені.

Четвертий шар — сірий попелястий ґрунт з прошарками золи, дрібних камінців, кісток риб та луски потужністю 0,40—0,70 м. Він характеризується наявністю багатопружкової кераміки.

П'ятий горішній шар потужністю 0,40—0,80 м належить до пізньозрубної культури.

На ділянці III розкопа II він характеризується темним гумусованим ґрунтом, на ділянках I, II — попелястим. В його основі на всіх ділянках простежується горизонт каміння. З цим шаром пов'язані рештки будівель з кам'яними цоколем та стінами.

² Розкоп II складався з чотирьох ділянок.

На інших ділянках у стратиграфічній колонці присутні не всі шари. На ділянці I відкрито лише п'ятий шар, на ділянці II — перший, другий, п'ятий шари; на ділянці IV — третій, четвертий та п'ятий. На розкопі I зафіксовано лише два шари. Проте тут, як і на ділянці IV розкопу II, зустрічались окремі уламки посуду енеолітичного та ямного шарів. Така різниця у стратиграфії пояснюється складним рельєфом тераси в давнину і тим, що стародавні мешканці обирали для своїх осель перш за все низькі місця. Розкопками доведено, що в центральній частині тераси (ділянка III) в старовину знаходилась заглибина, а по її краю підвищення з виходами вапняку. Поступово, внаслідок тривалої людської діяльності та природних процесів, заглибина заповнювалась культурними залишками та землею і під час заснування тут жителів зрубної культури зрівнялась з підвищенням.

На площі розкопів повністю зняті лише п'ятий та четвертий шари; енеолітичний, ямний та катакомбний шари досліджені тільки у стратиграфічних шурфах.

Перший нижній культурний шар, що являє собою рештки найранішого поселення, яке займало, головним чином, давню заглибину тераси, характеризується специфічною керамікою та крем'яним інвентарем. Керамічні знахідки належать до тонкостінних, дбайливо оброблених та добре випалених посудин з заокругленим або гострим денцем. У світло-жовтому, сірому або чорному тісті звичайно присутня товчена мушля, рідше — рослинні домішки. Поверхня посудин оброблена дрібнозубчастим гребінцем, пасмужки якого зовні, здебільшого, гарно заглажені. Значний відсоток кераміки має лисковану поверхню. Орнамент, що прикрашає верхню частину посудини, виконаний дрібнозубчастим штампом, тонким шнуром або кінцем трісочки і має вигляд рисочок та прокреслених ліній. Орнаментальні мотиви досить прості і мають горизонтальну композицію.

За формою кераміка розподіляється на п'ять груп. До першої належать посудини з широкою прямою або трохи розширеною вгорі шийкою, що різко переходить у широкий опуклий тулуб (рис. 2, 1, 6).

Друга група репрезентована тонкостінними посудинами з високим горлом, що повільно переходить до корпусу (рис. 2, 5; 3, 1—4). Вінця відігнуті назовні, поверхня лискована.

Третя група — посудини з високою шийкою, що повільно переходить в помірно опуклі боки тулуба. Шийка поспіль вкрита гребінцевим візерунком — горизонтальними лініями та ромбами (рис. 2, 2, 3; 3, 5).

Четверту групу становлять неорнаментовані горщики з невисокою дрямою шийкою, опуклим тулубом та добре залискованою поверхнею темно-сірого кольору (рис. 2, 4). Посуд цієї групи, напевне, мав плескате денце.

П'ята кількісно невелика група представлена посудинками типу чашок (рис. 3, 6, 7).

Добре представлені крем'яні знаряддя та залишки виробництва, пов'язані з їх виготовленням. Безперечно, знаряддя з кременю виготовлялись на поселенні. Про це свідчить скупчення дрібних крем'яних відщепів, пластинок та скалок — відходів виробництва, що їх зібрано на площі 12 м² близько 400.

Більшість знарядь виготовлялось з відщепів. Пластин і зроблених з них знарядь знайдено небагато. Знаряддя репрезентовані скребачками, ножами, комбінованими формами типу ніж-скребачка, ретушорами, віджимниками, вістрями до стріл та дротиків з прямою або виїмчастою основою (рис. 2, 7—9, 13, 16, 17; 3, 8—10). Останні мають двобічну обробку, але поверхня не завжди суцільно вкрита ретушшою. Знайдено також три уламки обушків клиновидних сокирок або тесел (рис. 2, 11).

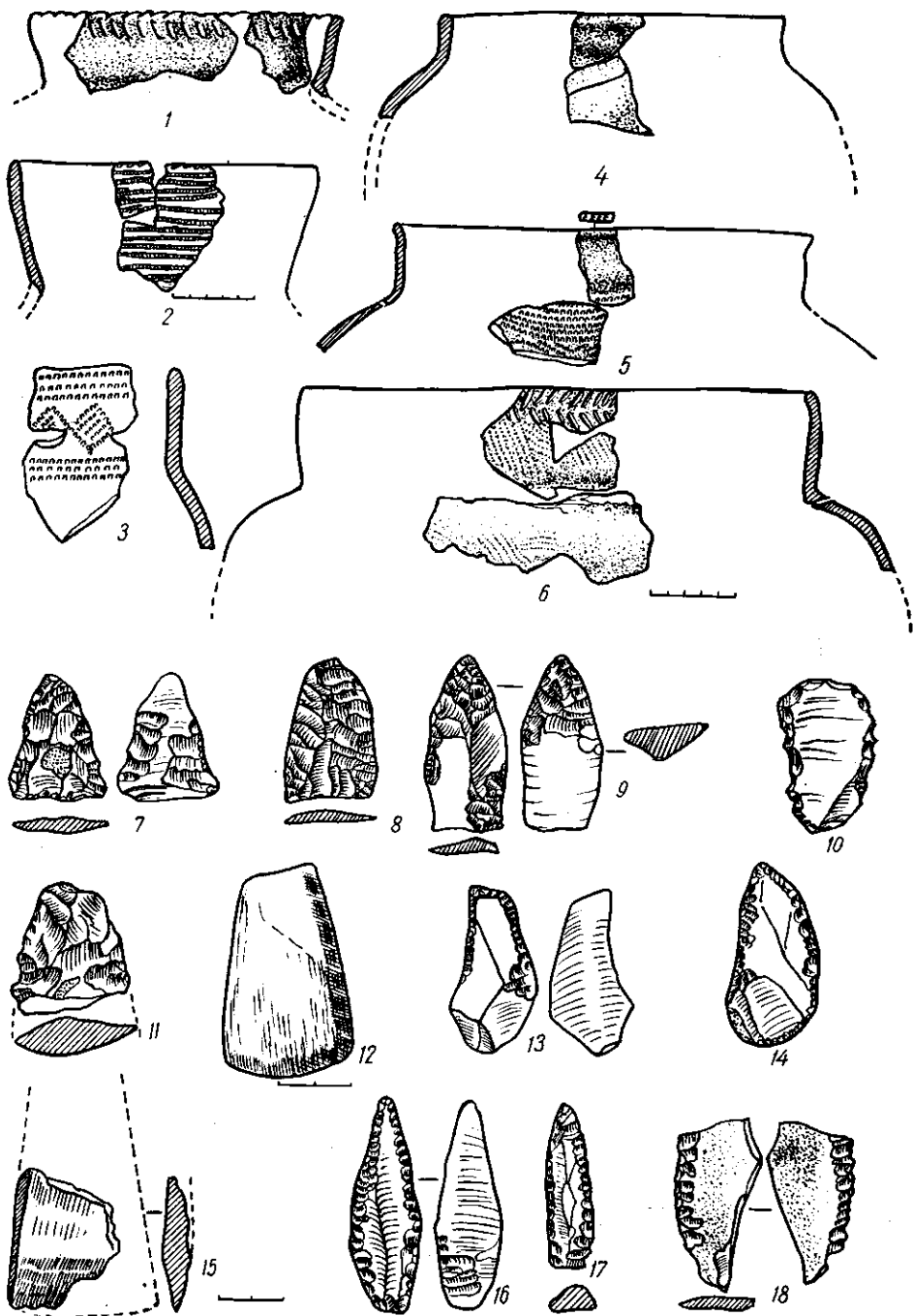

Рис. 2. Кераміка, крем'яні та кам'яні вироби:
 1-9, 11-13, 15-17 — перший шар; 10, 14, 18 — другий шар.

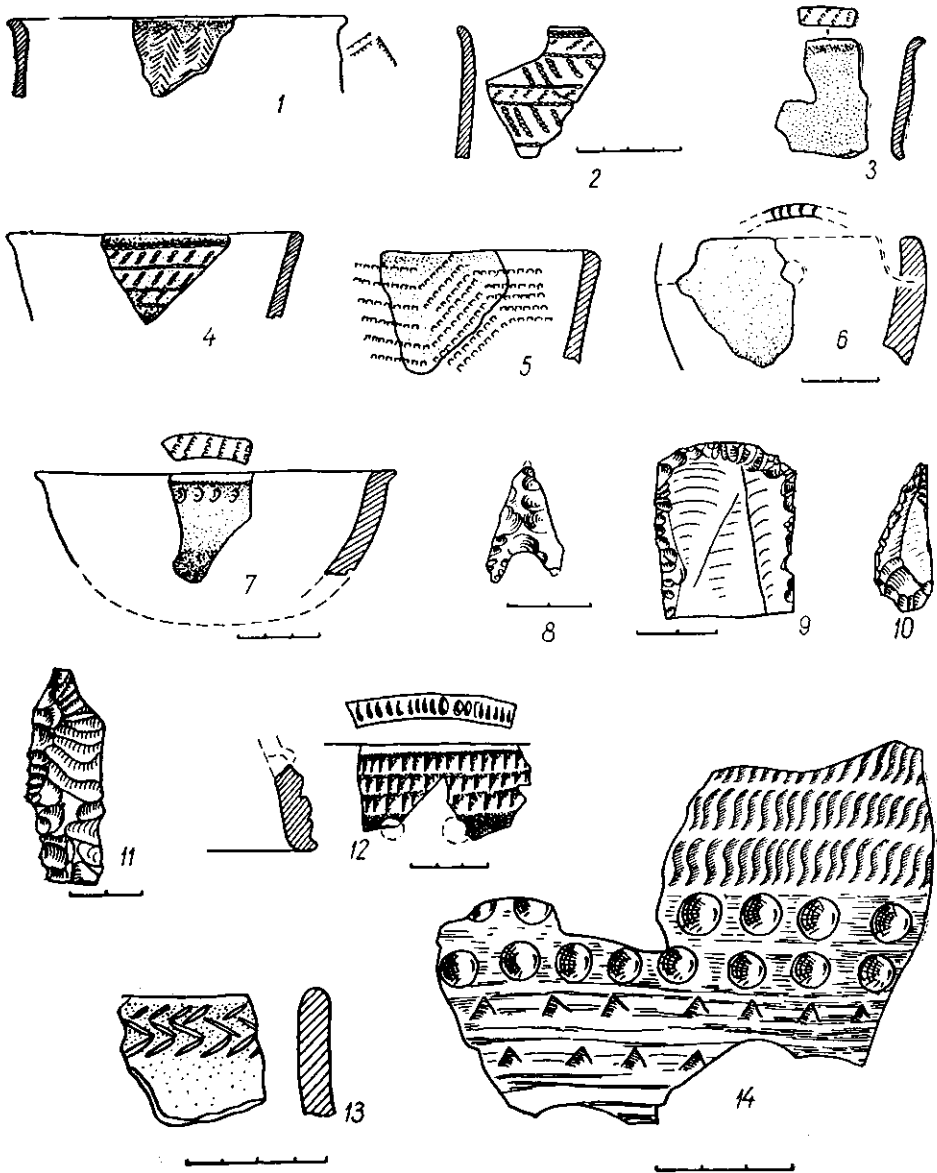

Рис. 3. Кераміка та крем'яні вироби:
1—10 — перший шар; 11—14 — другий шар.

До виробів з інших порід каменю належать сланцевий важок з свердлиною та, напевне, речі, знайдені у викидах з протитанкового рову, що прорізав нашарування, — уламок леза клиновидної сокири з пісковика, обух провушної сокири та ціла сокира з сланцю (рис. 2, 12, 15).

Другий шар (ямний) простежений не на всіх ділянках поселення і його дослідження — справа майбутніх розкопок. Кераміка шару надто фрагментарна і не дає ще повного уявлення про типи посуду, що побутував на поселенні. За формою, виготовленням та орнаментом вона розподіляється на дві групи.

Для першої групи посуду притаманний міцний, чорний на зламі черепок, жовтувата, сіра або чорна поверхня (рис. 3, 12—14; 4, 1—5). Більшість уламків з домішкою дрібних камінців, гарно випалена. По-

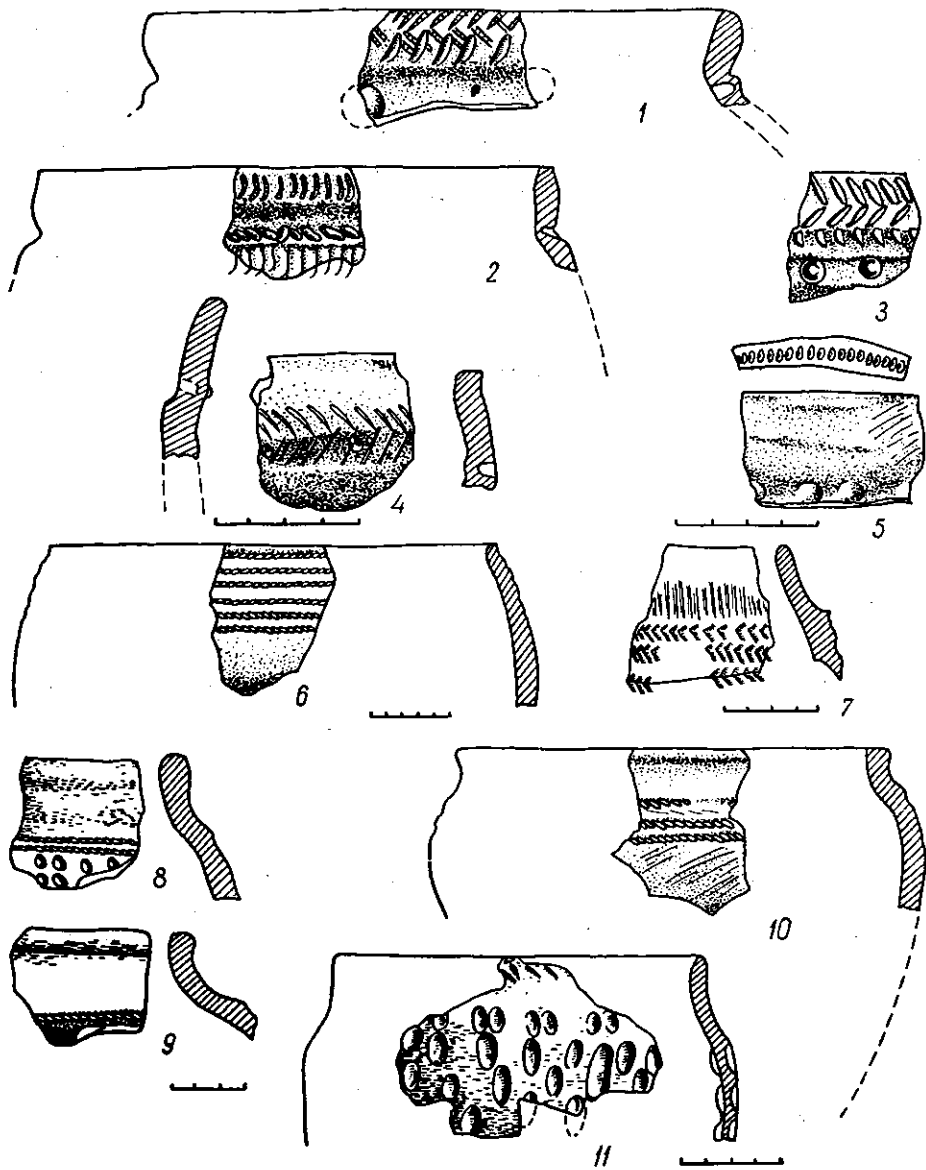

Рис. 4. Кераміка з другого шару:
1-5 — перша група; 6-11 — друга група.

верхня заглажена, без помітних слідів розчосів гребінця. Лише незначну частину становлять уламки з домішкою товченої мушлі і крихкого черепка. Орнамент виконаний гребінцевим або плоским штампом, шнуром, простою чи складною фігурною «відступаючою лопаточкою», а також перлинами, рисочками та ямками. За формою це здебільшого мішкоподібні горщики з невисокими вінцями на зразок «комірця», прикрашеного, звичайно, поздовжнім ялинковим візерунком у поєднанні з перлинами, видавленими зі споду. Тулуб посудини прикрашався візерунком з відбитків складної «відступаючої лопаточки». Посуд з крихкої глини має дещо розширену вгорі шийку, орнаментовану перлинами (рис. 4, 5). Корпус теж здебільшого суцільно вкритий орнаментом з ямок та відбитків фігурного штапу. Цей орнамент, здається,

імітує плетіння. Поверхня посудин чорного або коричневого кольору, зі слідами обробки гребінцем (рис. 3, 14).

До другої групи віднесено кераміку більш грубої обробки, з розчосами гребінця. Глина чорна на зламі, без помітних домішок, середнього випалу, поверхня сіра, жовтувата або чорна. Це яйцеподібні горщики з округлим дном та невисокою шийкою (рис. 4, 7—11). Вони відрізняються за характером шийки — прямої або загнутої до середини, з потовщеними чи заокругленими вінцями, а також за ступенем опуклості тулуба. Деякі зразки мали майже кулеподібний тулуб. Знайдені також безшийні посудини (рис. 4, 6).

У кераміці цієї групи найпоширеніший візерунок — горизонтальні смужки на плічках, виконані товсто зсученим шнуром. Зустрічаються також шнурові трикутники, «рушнички», з відбитків рогом трісочки, горизонтальні ялинкові відбитки гребінця та ямки.

Крем'яні знаряддя нечисленні і репрезентовані скребачками, ножами, вістрями до стріл (рис. 2, 10, 14, 18; 3, 11). Вони виготовлені з відщепів і по техніці обробки дещо відрізняються від аналогічних виробів нижнього шару.

Третій шар відноситься до катакомбної культури і характеризується звичайною керамікою, що цілком аналогічна посуду, добре відомому за курганными похованнями Донщини та Донеччини. Вона представлена горщиками та мисками, звичайно розкішно орнаментованими відбитками тасьми, гребінця, намотаного на паличку шнура та стеблин. Поверхня посудин, у залежності від характеру випалу, чорного жовтуватого чи цегляного кольору. Черепок здебільшого міцний, гарно випалений, без помітних сторонніх домішок у глині. Посудини досить правильно сформовані, стінки оброблені гребінцем, сліди якого зовні, на орнаментованій поверхні, загладжені. Значний відсоток кераміки має залісковану поверхню. Горщики належать до посудин з більш-менш високою шийкою, дуже роздутим тулубом та широким плескатим денцем (рис. 5, 1—8). Шийка звичайно прикрашена горизонтальними відбитками тасьми, тулуб — відбитками гребінчастого штампу, що утворював схему ялинки, а також тасьмовими фестонами, нижня частина — попереочними та поздовжніми пасмужками тасьми.

Миски за формою та візерунком досить близькі до передкавказьких курушок, проте відрізняються від них відсутністю внутрішнього відділення і хрестовидних ножок (рис. 5, 9—14). Вони мають звичайне плескате вузьке денце, що іноді набуває характеру піддна, конічні стінки, прямий чи навкісний край або й бортик. Деякі зразки оздоблені ще вушком біля краю.

Окрім кераміки, в шарі знайдені кістяні проколки, лошила, невідрізані уламки кам'яних шліфованих сокир. Цікаво зазначити, що кремій представлений грубими безформеними скалками. Правильні відщепи та знаряддя трапляються рідко. Майже відсутні традиційні інструменти — скребачки та ножі. Те ж саме спостерігається і у поховальному інвентарі, де крем'яні знаряддя репрезентовані майже виключно вістрями до стріл. Все це дає підставу для цілком слушного висновку про значне поширення металу у катакомбних племенах та усунення кременю на другорядне місце.

Розкопки поселення дали також остеологічний матеріал — кістки тварин та риб, а також рибу луску³. Він до певної міри визначає господарство населення катакомбної культури — питання, яке без досліджень побутових пам'яток лишалося невирішеним.

Четвертий шар (культури багатопружкової кераміки) на всіх ділянках характеризується сірим попелястим ґрунтом. На розкопі I він лежить на суглинку, у верхньому горизонті якого було зустрінуто де-

³ Матеріал ще не визначений.

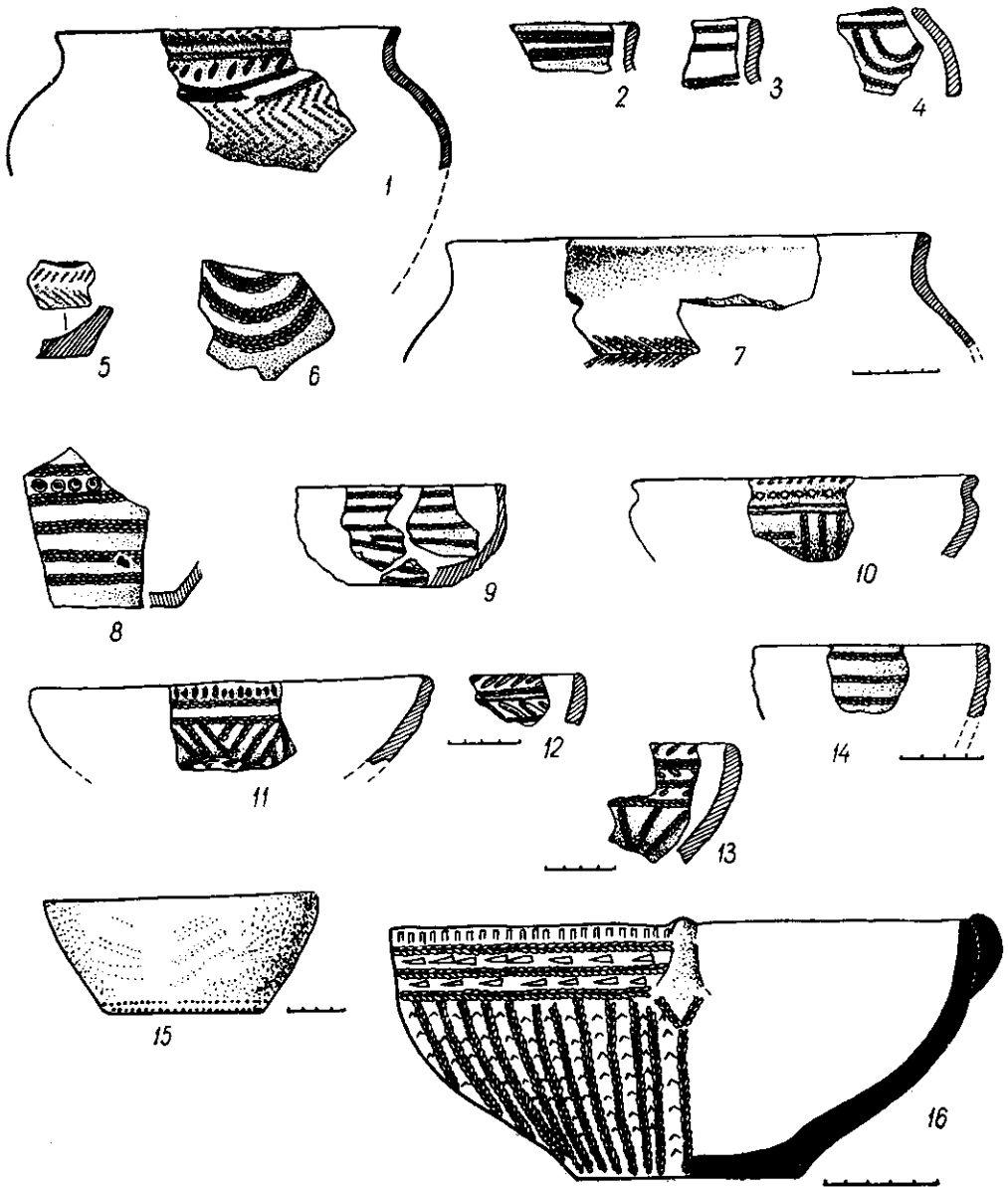

Рис. 5. Катакомбна кераміка третього шару:
1—14 — поселення; 15, 16 — курган.

кілька енеолітичних черепків; на розкопі II його підстеляє шар з катакомбовою керамікою. Зверху він перекритий шаром зрубної культури. На ділянці III розкопу II було виявлено видовжений котлован, що являє, мабуть, рештки житла, заглибленого у катакомбний шар.

Культурні залишки шару представлені керамікою, кістяними та кам'яними виробами, кістками тварин та риби, мушлями «Unio» та значними скупченнями рибної луски. На одній ділянці зустрінуто скупчення 300 стулок мушлі.

Кераміка четвертого шару за формами, виготовленням, тістом та орнаментациєю відрізняється від посуду суміжних шарів. В одних випадках вона виготовлена з однорідної глини, в других — до глини до-

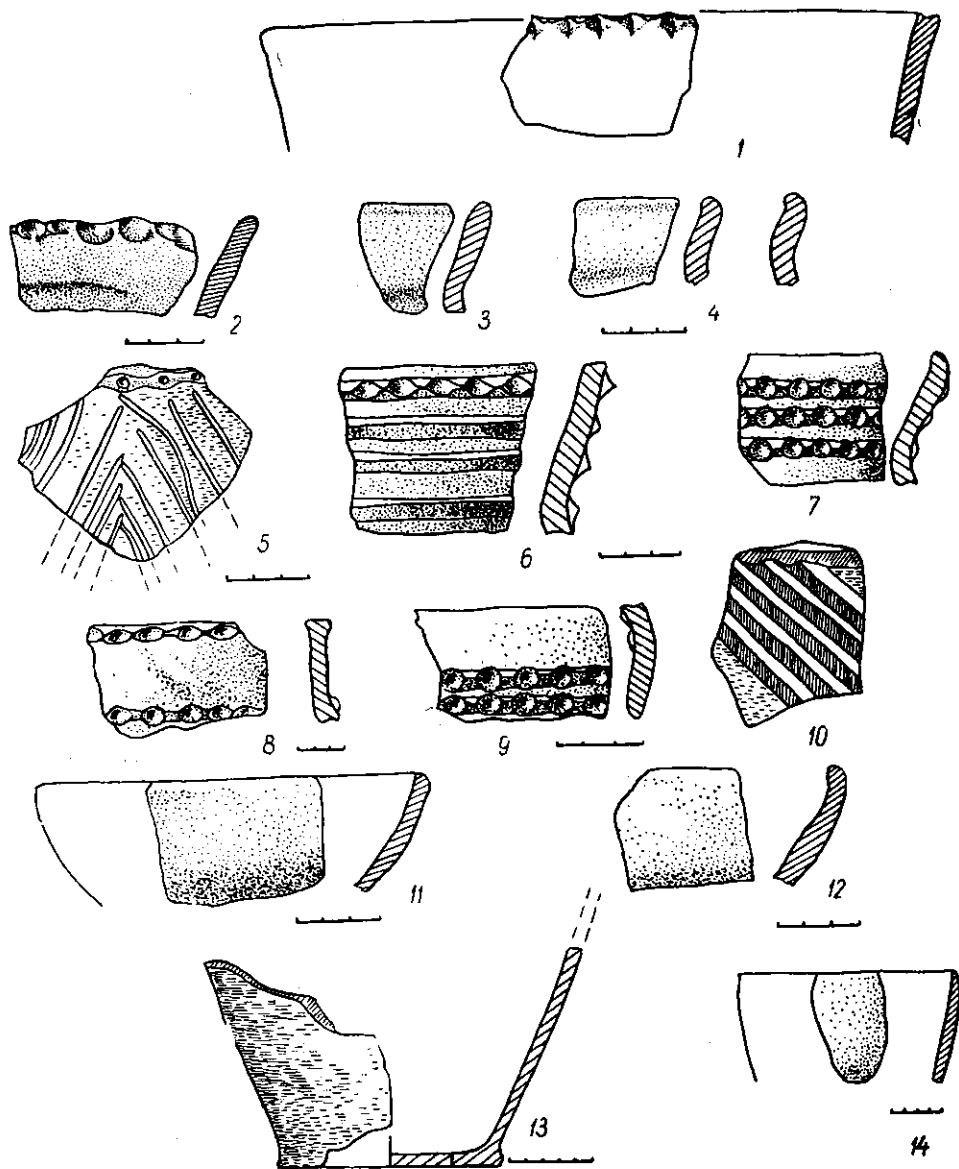

Рис. 6. Багатопружкова кераміка з четвертого шару.

мішані товчена мушля або вапняк та пісок. Черепок на зламі чорний, жовтуватий або сірий. Поверхня гладка, іноді заліскована, різного кольору — від світло-жовтого до чорного. Стінки посудин оброблялись гребінцем, сліди якого потім згладжувались майже до повного зникнення розкосів, які залишились лише на поодиноких зразках. Найбільш яскравою особливістю кераміки є її винятково рельєфна та прокреслена орнаментация, виконана пружком, пальцевими защипами та широкими лініями. Орнаментальним мотивам притаманна певна строгість та прямолінійність. Візерунок складається з горизонтальних рядів пружків, рідше защипів та трикутників або ялинок вертикальної будови, виконаних в пружковій або в прокресленій техніці. Горизонтальні пружки містяться завжди на шийці або нижній частині посудини; трикутники, спрямовані вершиною до шийки, займають плічка,

ялинки, здебільшого,— корпус від плічків до донця. Пружки в розмірі трикутні з гострою чи згладженою вершиною, гладкі або з пальцевими зачіпами, рідше з насічками. Вони або наліплювалися окремо, або формувались з шару обмазки, накладеної на поверхню. Нерідко на поверхні, поруч з пружком або під ним, простежуються слабкі лінії — залишки начерку візерунка, що передував його виконанню пружком.

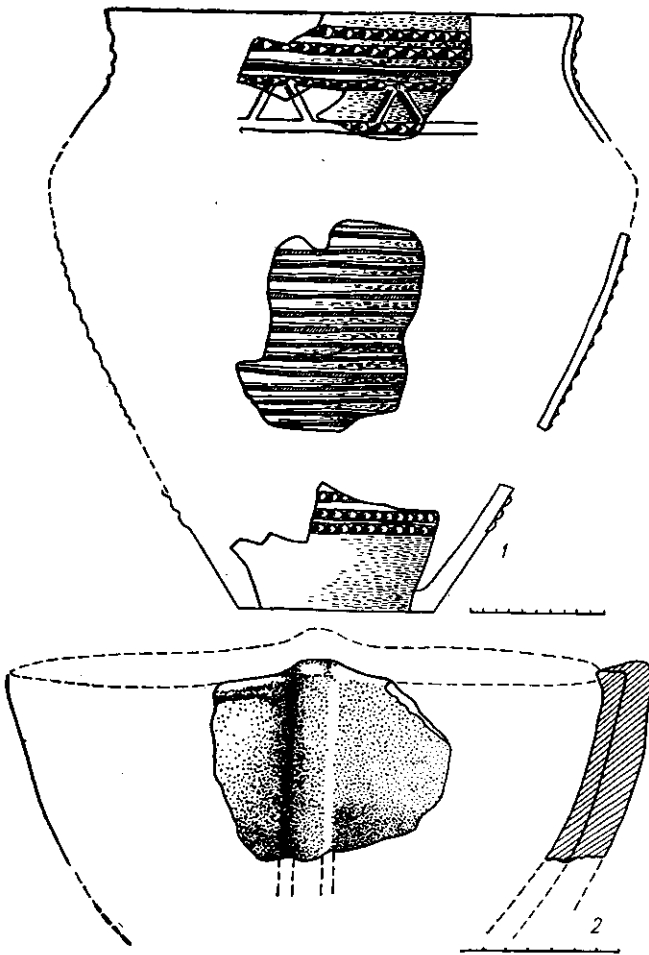

Рис. 7. Багатопружкова кераміка з четвертого шару.

Значну частину кераміки, мабуть більш половини, становлять неорнаментовані посудини.

За формою посуд розподіляється на дві групи. До першої належать горщики видовжених пропорцій з добре позначеною шийкою, прямою або розширеною догори, і, наскільки можна уявити за фрагментами, з біконічним (рис. 6, 1—10, рис. 7, 1) ребристим тулубом та досить прямим профілем стінок. Для посудин властива різко позначена розчленованість форми та певна прямолінійність складових частин її профілю. Це знаходиться у повній відповідності до характеру орнаменту з його строгою диференціацією та прямолінійністю візерунка.

До другої групи кераміки залучені неорнаментовані миски та чашки з злегка ввігнутими всередину краями та близькі до них посудини банковидної форми, здебільшого з зализкованою поверхнею (рис. 6,

11, 12, 14). Цікавий фрагмент чашки з масивним вертикальним наліпом (рис. 7, 2). До керамічних виробів належать плескати коліщата або прясла (рис. 8, 7, 8).

Крем'яні знахідки нечисленні і представлені головним чином скалками. З знарядь майже єдиними є вістря до стріл з черешком та листовидним або видовженим підтрикутником пером (рис. 8, 1, 2). До виробів з каменю належать уламки сокирок. Одна з них, що краще збереглася, має ромбічну форму (рис. 8, 6).

Для шару характерні досить часті знахідки кістяних виробів: шил, лоцил, рурочок. Зустрінуто також заготовка до пряжки (рис. 8, 5).

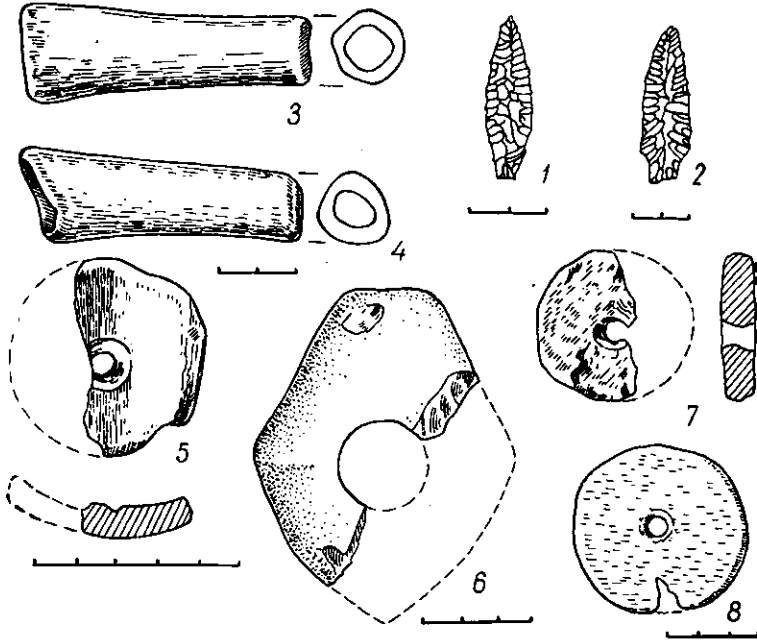

Рис. 8. Речові знахідки з четвертого шару.

Особливо цікаві кістяні рурочки з відполірованою, іноді заліскованою до блиску поверхнею, яка вказує на тривале використання їх при якійсь механічній роботі (рис. 8, 3, 4). Більшість рурочок завдовжки 6—7 см, діаметр 1,5—3 см. Проте зустрінуто коротенькі зразки завдовжки 2—3 см з тим же діаметром. Кінці їх зрізані рівно або навкіс. На одній рурочці добре помітна розточка краю, внутрішнього діаметра — вона могла утворитися лише від закріпленого в рурочку предмета, наприклад ножа. Відомі випадки, коли такі рурочки використовували як руків'я для металевих знарядь (ножів, пробійників, шил) ⁴.

П'ятий шар, що відноситься до поселення пізнього бронзового віку, зафіксований на всіх розкопаних ділянках. Поселення цього часу значно більші за розміром, ніж усі попередні. Будівлі розміщувалися як по самому краю тераси, так і в південно-східному кутку біля гирла струмка. Незаселеною залишилась тільки ділянка дещо на захід від садиб хут. Лівенцівка, де влаштуванню осель завадила вапнякова скеля, що й зараз виходить на поверхню.

Культурний шар потужністю 0,40—0,70 м являє собою гумусований ґрунт. Він заповнює також рештки кам'яних будівель господарсь-

⁴ А. Х. Халиков. Поселення епохи бронзи в Среднем Поволжье. — КСИИМК, вып. 50. М., 1953, стор. 31—32, рис. 18, 19.

кого призначення, в той час як заповненням жител є сирій та попелястий шар.

Для культурного шару характерна наявність кам'яного будівництва — житлових і господарських приміщень та супроводжуючих їх

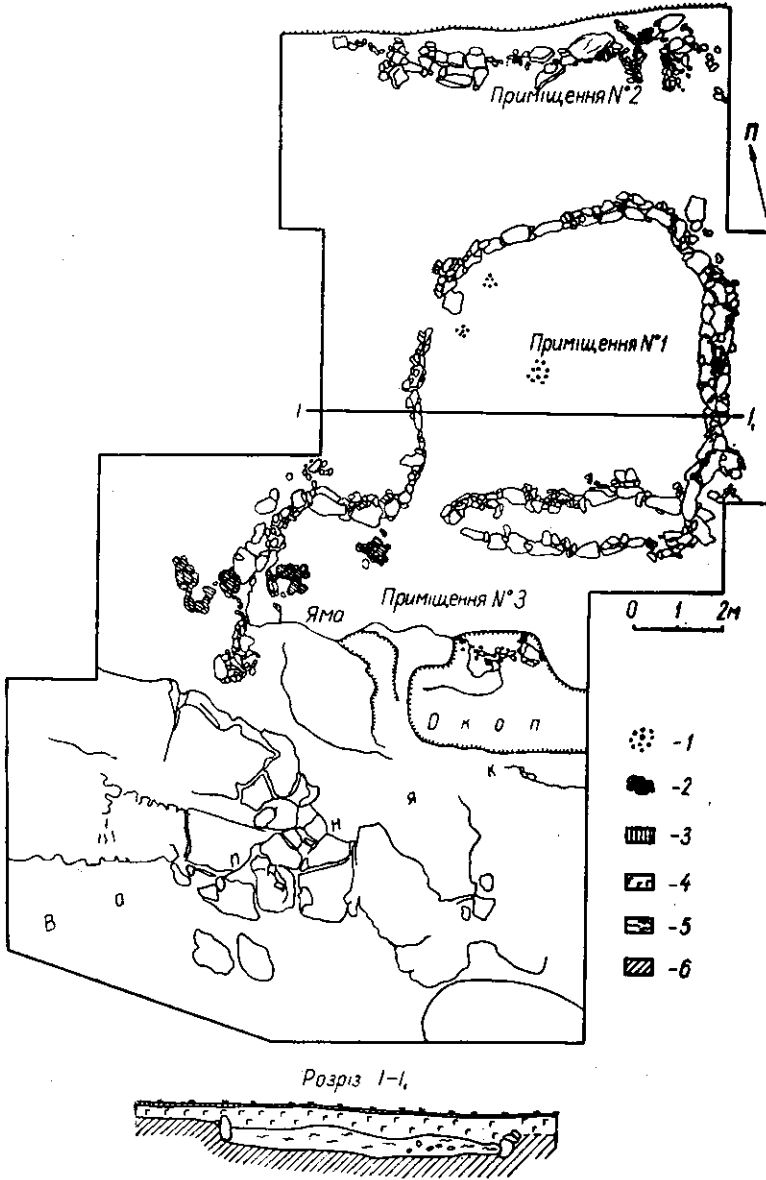

Рис. 9. План та розріз кам'яних будівель п'ятого шару:
1 — вугілля; 2 — кам'яна вимостка; 3 — сучасний гумус; 4 — стародавній гумус;
5 — попелястий ґрунт; 6 — суглинок.

розвалів каміння. На розкопі II відкрито двоє жител і двоє господарських приміщень (рис. 9). Характер їх розміщення дозволяє припустити, що поселення складалось з двох паралельних рядів будівель вздовж тераси. Вони являють собою споруди, від яких залишилась заглиблена у землю нижня частина — своєрідний кам'яний цоколь та частина надземної кладки. Цоколь заввишки 0,40—0,60 м був складений з сторчма поставлених великих вапнякових брил та блоків. На нього і

на давній горизонт спірались стінки будови, що мали горизонтальну систему кладки, яка збереглася не на всіх ділянках. Залишилось лише подекуди три-чотири вертикальних ряди заввишки 0,25—0,30 м. Загальна висота решток будівлі не перебільшує 0,70 м. За долівку в житлах правив суглинок, у південній половині житла № 3 — підтесана вапнякова скеля.

Розміри житлових будівель: приміщення № 1 — 5,8×6,2 м; приміщення № 2 — приблизно 7×6 м (збереглись не всі стіни); приміщення № 3—5, 5×10 м. Господарські споруди менші за розміром — 2×3,3 м. Одне житло складалося з двох приміщень (№ 1,3), з'єднаних вузьким проходом. Вхід до нього знаходився у західній стінці примі-

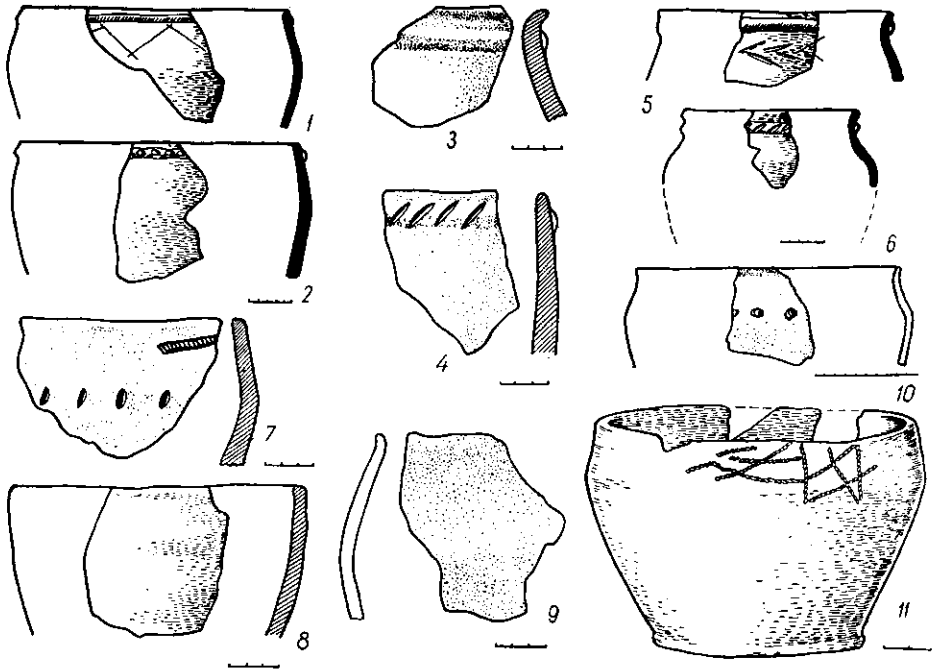

Рис. 10. Кераміка з п'ятого шару.

щення № 3. Від нього в друге приміщення (№ 1) вела стежка, вимощена плескати́м камінням. У центрі приміщення № 1 знаходились залишки вогнища, у приміщенні № 3 — яма-льох. Вибита у вапняку, вона зверху була перекрита каменями, а збоку мала отвір — лаз. Довжина її 1,70 м, ширина 0,80 м, глибина 0,60 м.

Цей культурний шар дуже насичений знахідками, особливо заповнення жител. Так, у приміщенні № 1 зібрано 450 уламків кераміки, понад 700 кісток тварин, 500 кісток риб та кілька дрібних знахідок з каменю та кістки. Кераміці п'ятого шару притаманна досить груба техніка виготовлення та бідність на орнамент. Поверхня посудин шершава, бугорчата, сірого чи жовтуватого кольору. В орнаменті за домінанту править один-єдиний пружок під вінцями. Керамічний комплекс поселення п'ятого шару складається з кількох типів.

Перший найбільш поширений тип — це кухонні посудини банкуватої форми з злегка загнутими до середини краями, орнаментованими горизонтальним пружком з пальцевими защипами або рисочками навкіс (рис. 10, 1—3). Діаметр посудин по вінцях 0,30—0,35 м. Другий тип представлений горщиками з позначеною вигнутою шийкою, відігнутими назовні вінцями та повільним чи різким перегином до тулуба з

ледь опуклими стінками (рис. 10, 4—6). Трапляються зразки, на яких у місці перегину помітно позначено ребро. Шийка під вінцями прикрашена пружком. На одному фрагменті вона має ще горизонтальний ялинковий візерунок з врізних рисочок (рис. 10, 5).

Діаметр шийки посудин 0,20—0,35 м.

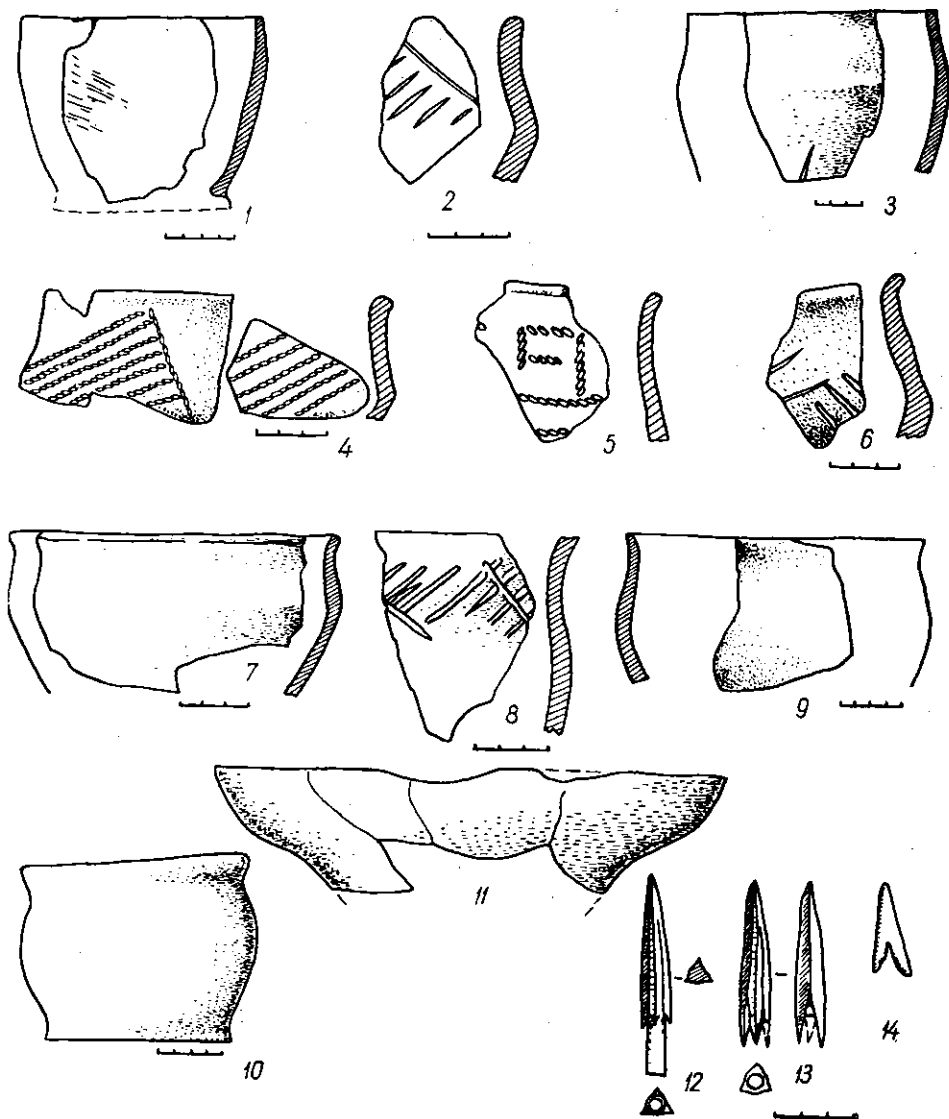

Рис. 11. Речові знахідки п'ятого шару.

До третього типу належать невеличкі посудини банкуватої форми без пружка (розмір по краю 0,15—0,20 м) (рис. 10, 7—9; рис. 11, 1).

Четвертий тип — горщики, близькі за формою до кераміки другого типу, але без пружка. Деякі з них прикрашені на перегині рядом овальних заглибин або відбитків нігтя (рис. 10, 10). Діаметр посудин по вінцях 0,28—0,35 м.

До п'ятого типу можна віднести невеличкі присадкуваті горщики (діаметр по вінцях 0,10—0,15 м) з невисокою шийкою, відігнутими назовні вінцями та повільно опуклим тулубом (рис. 11, 9, 10).

Для шостого, найменш численного типу характерні низькі, гострореберні за формою горщечки з відігнутих або прямим краєм бортика та конічними стінками (рис. 10, 11; 11, 3—7). Частина посуду орнаментована по бортику врізними або шнуровими трикутниками. Один фрагмент має меандр з відбитків шнура (рис. 11, 5).

Незначна кількість фрагментів належить до низьких мисок досить великого розміру — 0,37 м по верхньому краю (рис. 11, 11).

Крім кераміки, знайдені вироби з кістки, каменю та металу. Численними є знахідки кістяних виробів та кісток зі слідами обробки та використання. На багатьох кістках помітні затертість, заліскованість,

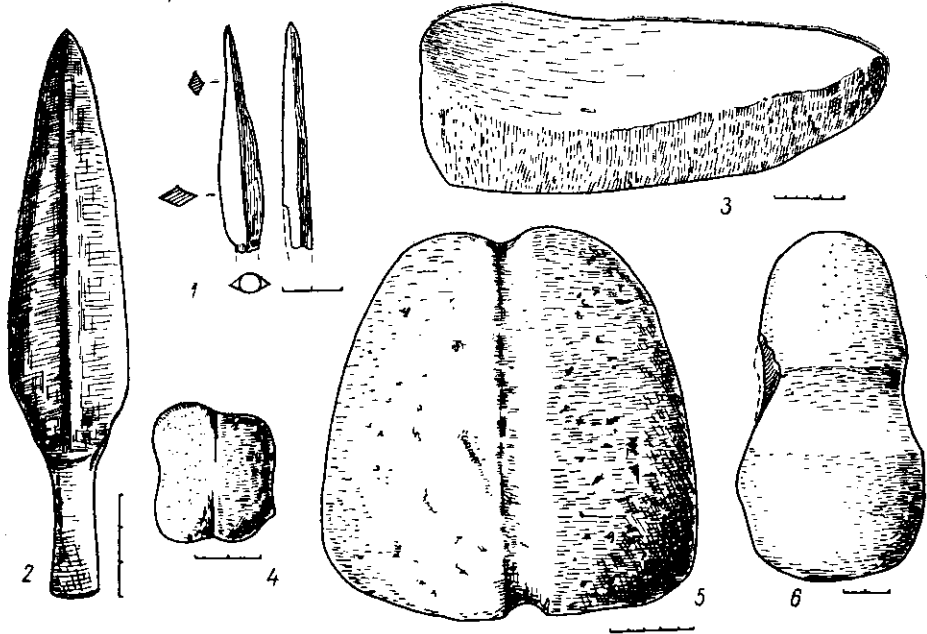

Рис. 12. Речові знахідки з п'ятого шару.

сліди зрізів, спилів та зарубок. Разом з тим тут зовсім відсутні знаряддя з зубцями, виготовлені з лопаток, що властиво сабатинівській групі пам'яток та культурі Ноа.

З завершених виробів слід зазначити лошила, вістря до стріл, так звані «ковзанки», зроблені з метаподій, у яких один бік внаслідок зрізу сплюснений та заліскований до блиску, а по краях на розі просвердлено отвори для прив'язування.

Вістря до стріл репрезентовані чотирма зразками — черешковим ромбічним у розрізі (рис. 12, 1), сплюсненим з виїмкою в основі (рис. 11, 14), з ручатою втулкою (рис. 11, 12) та втулкою в основі пера (рис. 11, 13). Два останні типи мають однакоє перо з трьома шипами. Трикутне в розрізі, воно ще оздоблене додатковими гранями з кожного боку, які надають йому вигляд шестигранника.

З кам'яних виробів знайдено зернотерку, розтиральники, прив'язний молот та рибальські важки з вапняку з поперечним жолобком для прив'язування (рис. 12, 3—6). Всі важки великого розміру (0,20—0,25×0,30 м) і тільки один зовсім мініатюрний (0,035—0,042 м).

Металевих знарядь лише два: бронзове шило та ніж з нервюрою по клинку і з ледве позначеним кільцеподібним упором для руків'я (рис. 12, 2).

Найраніше поселення Лівенцівка I, що його рештками є нижній (1) шар, за характером матеріалу і перш за все кераміки належить до

доямної степової енеолітичної культури. Більшість типів посуду Лівенцівки наближається до кераміки таких пам'яток, близьких до культури типу Середній Стіг II, як острови Похилий та Виноградний. З другого боку, досить цікавим є факт наявності у лівенцівському керамічному комплексі неорнаментованих посудин з заліскованою поверхнею (третій тип), подібних до кераміки нижнього шару Михайлівки⁵. Певна близькість за керамікою та кременем простежується також з нижнім шаром Александрії на р. Оскол, посуд якого генетично пов'язаний з пам'ятками типу Середній Стіг II⁶ та кримськими пам'ятками Фатьма-Коба, Кукрек⁷.

Час побутування цих пам'яток визначається знахідками фрагментів трипільської кераміки етапу В₂ на пізньому поселенні типу Середній Стіг II в ур. Стрільча Скеля, тобто серединою III тисячоліття до н. е.⁸

Враховуючи, що ямну культуру можна зараз досить ймовірно синхронізувати з майкопською, існування поселень типу Лівенцівки слід віднести до часу не пізніше середини III тисячоліття до н. е.

Пам'ятки типу Лівенцівка I вперше відкриті на Нижньому Дону. Вони виявлені лише в дельті Дону і представлені невеликими поселеннями з тонким культурним шаром (Лівенцівка II, V, VI, Каратаєве, Мартиново I), що вказує, мабуть, на нетривалість їх існування. Поховання цього культурного типу тут майже невідомі, проте поховальні традиції енеолітичного часу (кромлехи, застосування каміння в конструкції поховальної споруди) простежуються в курганах ямної культури в пониззі Дону (Олімпіадівський курган, курган біля хут. Мокрий Чалтир). Можливо, з нижнім шаром Лівенцівка I пов'язані поховання, відкриті експедицією поруч з поселенням на горбах. Одне поховання, що знаходилось в центрі кромлеху і мало невеликий курган, було зруйноване ранньокатакомбною могилою. Від нього залишилась лише кам'яна закладка, потрошені кістки, уламок вінця посудини з домішкою товченої мушлі та гребінцевим візерунком, що подібний до кераміки поселення.

Друге поховання містилося на горбі. Воно було влаштоване в ямі, перекритій брилою і засипаній червоною землею. Кістяк лежав на спині з підібганими догори ногами, що потім розвалились «ромбом». На шиї небіжчика знаходилось ікло вепря з двома отворами на кінцях та петелькою посередині — річ, добре відома за Маріупільським, Нальчикським могильниками і похованням з Криволуччя та Петро-Свистунове.

Матеріал другого шару поселення дозволяє віднести його до ямної культури. Ті дві групи кераміки шару, що були виділені при характеристиці поселення, здається, мають не лише типологічну, але й хронологічну різницю. Перша група уявляється більш ранньою за другу. Хоча уламки посуду цих двох типів зустрічались в одному шарі і нерідко разом, що при незначній потужності шару могло виникнути внаслідок перекопування, проте кераміка першої групи переважала у нижній частині шару, другої — у верхній. Таким чином, тут ми маємо справу або з двома горизонтами, або з непотужними зруйнованими шарами. Про різночасовість кераміки цих двох груп свідчать також добре стратифіковані поселення (Михайлівка на Дніпрі) та, до деякої міри, курганна стратиграфія.

⁵ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 30—37.

⁶ Д. Я. Телегин. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия. — КСИА, вып. 9. К., 1960, стор. 10—20.

⁷ Розвідки Ю. Г. Колосова.

⁸ Т. Г. Мовша. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. — СА. М., 1961, № 2, стор. 186—199.

Перша група посуду другого шару має собі аналогії у кераміці середнього шару Михайлівки та його дніпровських аналогах⁹, у верхньому шарі Олександрії на Сіверському Дінці¹⁰ та в поселенні біля хут. Репіна у вигині Дону¹¹, в пам'ятках раннього етапу ямної культури. Курганними похованнями цей етап представлений надто слабо.

Друга група посуду у Лівенцівці відповідає кераміці з численних курганних поховань Нижнього Дону та Сіверського Дінця. Хронологічно горизонт з цією керамікою наближається до верхнього шару Михайлівки і відноситься до пізньої фази ямної культури, яку можна синхронізувати з новосвободненським етапом (2300—2000 рр. за новим датуванням О. О. Іессена)¹². На прямий зв'язок з кавказькими старожитностями вказують знахідки мідних ножів з верхнього шару Михайлівки¹³, провусної сокири з ямного поховання біля хут. Гречаники на Переяславщині¹⁴ та мідного (?) ножа з поховання кургана № 3 біля с. Чермалик (Заможне) у Надазов'ї¹⁵.

Поселення третього шару за характером кераміки відноситься до донецької катакомбної культури, час якої визначається першою чвертю другого тисячоліття. Для цього варіанта характерні невисокі посудини з чітко визначеною шийкою, з опуклим, нерідко дуже роздутим тулубом. У порівнянні з керамікою інших варіантів донецький посуд багато орнаментований, невід'ємним компонентом якого є тасьмові візерунки. Всім цим особливостям відповідає кераміка з Лівенцівського поселення.

Катакомбній культурі на Нижньому Дону притаманні ті ж стійкі риси, в порівнянні з іншими районами, що й на Сіверському Дінці. Всі поховання тут влаштовані в правильних катакомбах, небіжчики лежать на правому боці, обличчям до виходу з камери. Тільки на Сіверському Дінці та Нижньому Дону існував звичай класти до катакомби жаровню з вугіллям, для якої використовувався фрагмент горщика. Досить стійкими є також форма і візерунок посудин.

Особливістю нижнедонської групи пам'яток є наявність у керамічному комплексі мисок та низьких баночних посудин, що були зафіксовані на поселенні і відомі також з поховань (рис. 5, 15, 16). Ці форми начебто не були поширені на Сіверському Дінці. Вісім таких посудин було зустрінuto у двох курганах поруч з Лівенцівським поселенням, до якого вони, певне, відносяться¹⁶. Крім того, вони знайдені в курганах Гиреева Могила, Лисий курган, у курганах біля с. Донського, хут. Великий Мішкін, с. Мокрий Чалтир (поблизу м. Ростова та Новочеркаська¹⁷).

Дуже близька до лівенцівських мисок посудинка, що одержала назву курушки, з розкопок М. Ю. Бранденбурга у Північному Надазов'ї¹⁸. Вона оздоблена невеличким вушком і має не кільцевий, а чо-

⁹ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич, Вказ. праця, стор. 183—185.

¹⁰ Д. Я. Телегін. Вказ. праця, стор. 16—18.

¹¹ И. В. Синицын. Памятники ямной культуры Нижнего Поволжья и их связь с Поднепрорьем. — КСИА, вып. 7. К., 1957, стор. 32.

¹² А. А. Иессен. Майкопская культура и ее датировка. Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований. М., 1962, стор. 21.

¹³ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич, Вказ. праця, стор. 150—151, табл. XXVI, 22—24; Б. А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды, I. Тбилиси, 1949, рис. 65, 4.

¹⁴ М. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею. Збірник, присвячений 35-річчю музею, т. I, Полтава, 1927, табл. IV, 18.

¹⁵ Науковий архів ІА АН УРСР, ВУАК, № 116/39.

¹⁶ Матеріали неопубліковані. Розкопки автора 1963—1965 рр.

¹⁷ Матеріали неопубліковані. Розкопки А. М. Мелентьева, В. Я. Кіяшка, В. С. Бочкарьова, С. Н. Братченка, В. М. Касяненко 1959—1961 рр.

¹⁸ Н. Е. Бранденбург. К вопросу о каменных бабах.— Труды VIII АС, т. III, табл. I, II.

тирикутний піддон. Дві миски на кільцевиднім піддоні, які стоять близько до наших, походять також з Маничу¹⁹, хоча тут більш поширений інший тип — так звані курушки з хрестовидними ніжками. Близькість між мисками (чи чашами) і передкавказькими курушками настільки явна, що не викликає сумніву в якомусь зв'язку між ними. Майже всі курушки мають розкішний шнуровий візерунок, типовий для посуду донецько-донської групи пам'яток, — елемент, що не був поширений на інших типах кераміки передкавказької культури. Остання склалась на ґрунті куро-аракського енеоліту під певним впливом північніших степових культур. Саме це й надало їй забарвлення, яке наближає її, з одного боку, до кавказького ареалу, з другого — до степового.

З іншого погляду не менш цікавим є факт наявності у катакомбному керамічному комплексі банкуватих форм — явище, що, мабуть, сягає своїм джерелом у ямну культуру. Банкуваті посудини зустрінуті в типових катакомбних комплексах сіверсько-донецького типу. Крім того, у цей час вони поширені в полтавкинських, надазовських та наддніпрянських пам'ятках. Тому здається помилковою точка зору деяких дослідників, які залучають посуд, зустрінутий в катакомбних похованнях²⁰, до зрубної культури. Звідси робився висновок про певне хронологічне співіснування зрубної культури з катакомбною та про доживання останньої в Надазов'ї та Наддніпрянщині до часу появи пам'яток пізньозрубної культури (XIII—XII ст. до н. е.). Неймовірність такого тлумачення, до деякої міри зрозумілого 10 років тому, зараз очевидна, якщо врахувати, що комплекси з банкуватим посудом віддалені від зрубної культури часом побутування передкавказьких пам'яток та пам'яток з багатопружковою керамікою. До того ж, контакти зі зрубною культурою спостерігаються саме на пам'ятках багатопружкового посуду.

Катакомбні пам'ятки Сіверського Дінця та Нижнього Дону зараз можна поділити на власне катакомбні донецького зразку і передкавказькі (волго-маницькі). Останні за стратиграфією курганних поховань пізніші за донецькі. Про це ж свідчить також аналіз інвентаря передкавказьких та донецьких катакомб. Тільки у донецьких комплексах є імпорт металевих речей північнокавказької культури першого етапу (2000—1700 рр. до н. е.)²¹. Для передкавказьких поховань, навпаки, характерні типи, що побутують у другій чверті другого тисячоліття до н. е.

Різномасштабність цих груп пам'яток підтверджується також даними горизонтальної стратиграфії — в пониззях Дону наявні поселення і донецького і передкавказького типу²², але контакт між ними не простежується. У складі лівенцівської кераміки відсутні ріпчасті та інші форми посуду, притаманні передкавказькій культурі. За матеріалами поховань контакт між донецькою та передкавказькою культурами простежується слабо і відноситься до кінця існування донецької катакомбної культури.

Відкриття і почате дослідження катакомбного поселення, безумовно, становить чималий інтерес. Як відомо, дотепер ще не було досліджено жодного поселення катакомбної культури, а всі уявлення та студії щодо культури будувались виключно на матеріалах курганних по-

¹⁹ И. В. Синицын. Памятники предскифской эпохи в степях Нижнего Поволжья. — С. А. Х. М., 1948, рис. 20; одне з неопублікованих досліджень автора з Лисого кургану (1960 р.) станція Багаївська.

²⁰ Г. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. М., 1955, стор. 44—47.

²¹ В. И. Маркович. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы. — МИА, № 93, М., 1960.

²² Поселення (стоянка) передкавказького типу відкрито у Коб'яковій балці поруч з відомим Коб'яковим городищем (м. Аксай). Розвідки Коб'яківської експедиції. 1958 р

ховань. Хоча в літературі іноді можна натрапити на згадки про катакомбні поселення, проте при опрацюванні колекцій з'ясовується, що в одних випадках до них прилучені пам'ятки з ямною керамікою, в других — з багатопружковою, яка зараз відокремлюється в самостійну культурну групу (Наддніпрянина, Донеччина)²³. До речі, катакомбну атрибуцію помилково одержала Кібікінська стоянка на Сіверському Дінці, що її дослідив С. О. Локтюшов²⁴. І все ж таки при знайомстві з матеріалами розвідок виявляється низка пунктів з типовою катакомбною керамікою на Сіверському Дінці та Дону (розвідки М. І. Сибільова, С. О. Локтюшова, Д. Я. Телегіна, П. Д. Ліберова, Є. В. Пузакова, Г. І. Горецького). Проте незначна кількість і фрагментарність зібраних матеріалів до деякої міри вказує на наявність поселень чи стоянок з бідним культурним шаром, що міг залишитися від нетривалого перебування тут населення. Поселенню у Лівенцівці теж не властива насиченість шару, притаманна довгочасовим селищам. Напевне, це свідчить про відсутність у племен катакомбної культури тривалої осілості, що пов'язано з провідною роллю в господарстві скотарства, яке спричинило необхідність до перекочовок в пошуках пасовиськ.

Ймовірно, що поселення, розташовані поблизу річок з багатою рослинністю в заплаві, яка давала змогу утримувати худобу і в умовах зими, являли собою тимчасові селища типу зимовників.

Наступний, четвертий шар поселення Лівенцівка I належить до своєрідного культурного утворення середньобронзової доби, що характеризується багатопружковою керамікою²⁵. Пам'ятки його, переважно поселення, давно вже досліджуються у Наддніпрянщині та на Середньому Дону. На Нижній Донщині вони раніше були невідомі, хоча на їх відкриття можна було сподіватись по нечисленних знахідках кераміки, зроблених за останні десятиріччя.

Крім поселення Лівенцівка I, наявність багатопружкового посуду встановлено на поселеннях Каратаєве, Лівенцівка V, VI. Кераміка з багатопружковим візерунком представлена також в гирлах Дону²⁶, біля хут. Усть-Койсуг, с. Донського, ст. Бесергінівської²⁷. Вище по Дону нам відомі слідуючі пункти знахідок цієї кераміки: озеро Сусарево біля ст. Сольоновської²⁸, городище Потайновське²⁹ біля ст. В. Курмоярська³⁰, хут. Ляпичів, хут. Жуків³¹. З району Волго-Дону походить ціла посудина багатопружкового типу³².

Таким чином, з'ясовується, що пам'ятки багатопружкової кераміки поширені не тільки в Наддніпрянщині, Наддністрянщині та на Середньому Дону. Племена, що їх залишили, займали також і такі класичні катакомбні терени, як Нижня Донщина та Донеччина. За даними Є. В. Пузакова, на Сіверському Дінці нараховується біля 70 поселень з багатопружковою керамікою³³.

²³ Т. Б. Попова. Вказ. праця, стор. 36, 40, 73.

²⁴ Останні шурфовки, проведені Д. Я. Телегіним на стоянці, дали матеріал лише бондарихінської культури. За архівними джерелами в матеріалах С. О. Локтюшова катакомбної кераміки немає. Науковий Архів ІА АН УРСР, фонд ВУАК, 309/10.

²⁵ С. С. Березанская. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. — СА. М., 1960, № 4.

²⁶ Збирання І. С. Каменецького. Бугри II, III, VII.

²⁷ Збирання В. Я. Кіяшко.

²⁸ Збирання Г. І. Горецького.

²⁹ А. А. Миллер. Археологические работы Северо-Кавказской экспедиции ГАИМК в 1926 и 1927 гг. — Сообщение ГАИМК, II. Л., 1929, стор. 113—117.

³⁰ Колекція Ермітажу 397/1—10. Експедиція ГАИМК 1929 р. під керівництвом М. І. Артамонова.

³¹ И. И. Ляпушкин. Из полевых изысканий разведочного отряда Волго-Донской экспедиции в 1950 г. — КСИИМК, вып. 50, М., 1953, рис. 5, 6, 9.

³² Розкопки О. О. Тессена у 1929 р. Посудина зберігається в Ермітажі.

³³ Е. В. Пузаков. О периодизации памятников эпохи бронзы в бассейне Верхнего Дона. — МАСП, вып. 4. Одесса, 1962, стор. 200.

Кераміка багатопружкового типу на всій території її поширення— від Дністра до Дону виказує незрівняно більшу єдність та одноманітність, ніж культури іншого часу цих районів. Ще неможливо виявити якісь досить характерні риси, притаманні окремим групам пам'яток, щоб вбачати в них локальні варіанти.

Не становить винятку також і кераміка дослідженого поселення, хоча фрагментарність її не дозволяє ще уявити всі деталі форми та орнаментативні риси, за якими можна було б встановити співвідношення поселення з іншими пам'ятками. Особливістю лівенцівської кераміки можна зазначити тільки наявність посудин, виготовлених з глини з домішкою товченої мушлі, та посудин банкуватих форм, начебто відсутніх на дніпровських та донецьких поселеннях.

Щодо іншого матеріалу, слід зазначити крем'яні вістря до стріл з чітко або ледве позначеним черешком. Вони невідомі у пам'ятках ямної, катакомбної та пізньозрубної культури і становлять певний інтерес для датування. Черешкові вістря до стріл поширені в пам'ятках ранньозрубної, абашівської та інших культур, де вони входять до комплексів, що містять речі сейминсько-покровського типу. Лівенцівські вістря до стріл відрізняються від абашівських та більшості ранньозрубних (відсутність бічних шипів, тупий, незагострений черешок). Проте в зрубних похованнях зустрінуті і зразки, тотожні до наших³⁴.

З усього сказаного можна зробити висновок, що цей тип буде характерним, якщо не для всього кола пам'яток багатопружкової кераміки, то принаймні для східних теренів їх поширення. На інших дніпровських поселеннях він начебто невідомий. Одне вістря, пов'язане з шаром багатопружкової кераміки, походить з р. Сейм³⁵. Воно теж черешкового типу, але має коротеньке трикутне перо з шилами в основі.

Надто важливими щодо розуміння місця пам'яток багатопружкової кераміки серед культур бронзового віку є дані стратиграфії Лівенцівського поселення, де вперше зустрінуто шар з багатопружковим посудом в оточенні катакомбного та пізньозрубного шарів. Поселенню багатопружкового типу тут передують катакомбове селище, зверху воно перекрите залишками пізньозрубного поселення.

Таким чином, за даними стратиграфії встановлюється, що пам'ятки багатопружкової кераміки Нижньої Донщини змінили катакомбну культуру і існували до появи пізньозрубної. Аналіз матеріалу пам'яток середньої бронзи Надазов'я, Наддніпрянщини теж дає підставу для датування їх у межах XVI—XIV ст. до н. е. Дещо інша картина спостерігається на Сіверському Дінці та Середньому Дону, де наявні поселення та поховання I етапу зрубної культури. Мабуть, в цих районах пам'ятки багатопружкового типу зникають дещо раніше, ніж у західних та північних районах.

Таке датування та встановлення співвідношення пам'яток багатопружкової кераміки до згаданих культур дещо розбігається з їх попереднім визначенням, зробленим С. С. Березанською³⁶. На її думку, племена багатопружкової кераміки існували одночасово з катакомбним і зрубним населенням та в їх оточенні. Безпідставність такої синхроні-

³⁴ А. М. Tallgren. La Pontide préscythique.— ESA, II, Helsinki, 1926, стор. 71, рис. 46; В. П. Ш и л о в. Проблемы освоения степей Нижнего Поволжья в эпоху бронзы.— Археологический сборник, 6. Л., 1964, рис. 3, 6; Р. Rukow. Die Chvalynsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wolga.— ESA, I, Helsinki, 1927, стор. 74—76, рис. 20, 3, рис. 19, 4.

³⁵ С. С. Березанская. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма.— КСИИМК, вып. 67. М., 1957, рис. 9, 4.

³⁶ С. С. Березанская. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине, стор. 40.

зації була зазначена Т. Б. Поповою³⁷, і цей факт став головним аргументом проти відокремлення пам'яток багатопружкового посуду в самостійну культуру, що його запропонувала С. С. Березанська. Адже кожна культура повинна мати свій власний терен і час. Наведені дані, на нашу думку, дають підставу для більш вірогідного тлумачення пам'яток та їх розуміння на тлі культур Східної Європи. Безумовно, вони заслуговують відокремлення в окреме культурне утворення, яке набуває зараз характеру явища східноєвропейського поширення.

Верхнім (V) шаром завершується життя на Лівенцівському поселенні яке відноситься до пізньозрубної культури і належить до дельтинської групи, яка складається з 12 селищ, що розташовані вздовж берега р. Мертвий Дінець. Топографія цих поселень є звичайною для поселень зрубної культури. Всі вони розміщені на низькій першій терасі, чим відрізняються від топографії тутешніх поселень кінцевого бронзового віку типу Коб'якова. Останні містяться на високих горбах корінного берега і оточені яругами, що, певно, відповідало інтересам оборони стародавнього поселення.

Поселення Лівенцівського типу прикметні своїми житлами та господарськими спорудами з кам'яним цоколем. Дані про наявність їх одержані також при наших розвідках на поселеннях Лівенцівка II, Мартинове I, Гниловське. Вище по Дону та Сіверському Дінцю вони невідомі. Ці поселення, як доведено дослідженнями у Лівенцівки I, супроводжуються ґрунтовими плоскими могильниками з кам'яними закладками над могилами та кромлехами³⁸. На краю корінного берега, біля підніжжя якого містяться залишки поселення Лівенцівка I, відкрито чотири таких могильники. Розкопками двох з них здобуто значний матеріал (понад 70 поховань), який істотно доповнює характеристику культури дослідженого поселення.

Поховання в цих могильниках були влаштовані в неглибоких ямах, закладених дрібним камінням. Частину могил оточували невеликі кромлехи: по два-три кільця. Небіжчики здебільшого клялись на лівий бік, у скорченому стані, головою у східному напрямку. Поховальний інвентар репрезентований виключно столовим посудом — горщечками або чашками банкуватих чи гострореберних форм. Лише серед залишків тризни знайдені фрагменти кухонних посудин, аналогічних відповідній групі кераміки поселення (з пружком під краєм).

За характером кераміки, в якій простежуються деякі архаїчні риси (гострореберні посудини, «ялинковий» візерунок та зиг-заг), Лівенцівка I відноситься до раннього часу другого етапу зрубної культури, що загалом відповідає часу існування сабатинівської групи пам'яток Наддніпрянщини та Північно-Західного Причорномор'я. Про це ж свідчить і ніж з упором — досить ранній для серії ножів цього типу.

Від сабатинівських пам'яток поселення лівенцівського типу відрізняються відсутністю посуду з залікованою поверхнею, кераміки з пережитками багатопружкової орнаментациї, притаманної також північнонадазовським пам'яткам (Обіточна), та деяких інших форм.

Проте з ними їх зближує кухонна кераміка, а також житла з кам'яним цоколем та могильники з закладками над похованнями. Типи жител та могильників належать до тих рис культури, які начебто невідомі в східних районах поширення зрубних пам'яток.

Поселення з керамікою, аналогічною до кераміки Лівенцівки I, широко представлені і давно вже відомі на Нижній Донщині, хоча їм не знайшли ще відображення в літературі. Немає згадок про них і про

³⁷ Т. Б. Попова. К вопросу о многоваликовой керамике. — СА. М., 1960, № 4, стор. 42—43.

³⁸ Наявність таких могильників зафіксована також поруч з поселенням в ст. Гниловській. Поселення знаходиться на захід від відомого Гниловського городища.

весь період, який вони репрезентують, як і про поселення зрубної культури дещо ранішого часу³⁹, і в монографічному дослідженні О. О. Кривцової-Гракової⁴⁰ і в інших працях, присвячених зрубній культурі.

З нижнедонських поселень в науковому обігу дослідників було лише Коб'якове поселення кінцевого бронзового віку. Така обставина спричинила потворне уявлення щодо бронзового віку Донщини. На підставі відсутності згаданих пам'яток робився висновок про доживання катакомбної культури в низинях Дону до кінця II тисячоліття до н. е., а в культурі Коб'якова поселення вбачались окремі катакомбні риси⁴¹.

Помилковість такого тлумачення очевидна, бо поселення типу Коб'якова віддалені від катакомбних пам'яток періодом існування пам'яток багатопружкової кераміки та зрубної культури раннього часу другого етапу.

До такої ж міри здається необгрунтованим твердження про доживання катакомбної культури до кінця II тисячоліття до н. е. на Маничі та в східному Надазов'ї. Наявність в цих районах поселень та поховань зрубної культури другого етапу, а також відсутність в катакомбних комплексах речей пізнього типу дає можливість віднести кінець катакомбної культури на цих теренах ближче до середини II тисячоліття до н. е.

С. Н. БРАТЧЕНКО

МНОГОСЛОЙНОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ЛИВЕНЦОВКА I НА ДОНУ

Резюме

В 1962—1966 г. экспедиция Ростовского музея краеведения проводила раскопки поселения эпохи меди-бронзы Ливенцовка I на Нижнем Дону. На поселении открыто пять культурных слоев.

I — нижний — слой с круглодонной керамикой и обильным кремневым инвентарем относится к степной энеолитической культуре, известной в Поднепровье по таким памятникам, как Средний Стог II, острова Похилый, Виноградный.

II слой (два горизонта) представляет ямную культуру и соответствует поселениям среднего и верхнего слоя Михайловки на Днепре.

III слой содержал плоскостенную керамику, роскошно орнаментированную темными узорами. Эта керамика полностью совпадает с керамикой из катакомбных погребений Нижнего Дона и Северного Донца.

IV слой характеризуется многоваликовой керамикой, аналогичной той, которая хорошо известна на Украине и на Среднем Дону.

V слой относится к позднезрубной культуре (сабашиновский этап).

Проведенные исследования, выявившие ряд неизвестных в Подонье культурно-исторических звеньев, позволяют в совокупности со всеми известными материалами создать более полную и обоснованную периодизацию памятников этого района.

³⁹ Вони відомі в дельті Дону (бугри, розвідки І. С. Каменецького), вище по Дону (поселення біля ст. Костянтинівки в ур. Шия, хут. Сусатського, розвідка автора), на Сіверському Дінці в межах Ростовської області (біля м. Кам'янськ, розвідка Ю. П. Єфанова). Крім того, поселення, які необхідно поставити принаймні до кінця першого етапу зрубної культури, давно вже відкриті в долині Дону, дещо вище гирла Сіверського Дінця. Див.: А. А. Миллер. Вказ. праця; Г. И. Горецкий. Новые стоянки конца неолита и эпохи бронзы на террасах Нижнего и Маныча как геологический документ. — Известия Всесоюзного географического общества, т. 80, вып. 5, 1948, стор. 535—540.

⁴⁰ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, № 46. М., 1955.

⁴¹ О. А. Кривцова-Гракова. Вказ. праця, стор. 108, 109.